

XXIV. KÖZMŰVELTSÉG.

Tanügy. Káptalani iskola. A külföldi egyetemek látogatása. A lipppai deák-iskola. Királyi kancellárok. Mesterek és deákok. Nyelvemlékek. Szónoklat. Igriczek és költők. Tudósok. Codex-írás és sajtó.

Aradvármegyében az iskolázás ügye egyidős az aradi főesperességgel alapításával. Oly régi tehát, mint maga a kereszténység. Aradvármegye első főesperese, kinek nevét biztosan nem tudjuk, iskolázott és magyarul tudó férfi volt, kit maga szent Gellért állított a kerület élére. Az első századokban papnövelő-intézetek nem lévén, olvasni és énekelni tudó s az elemi ösmeretekben jártas papok kiképzéséről első sorban a főesperesnek kellett gondoskodnia. Az aradi főesperes azonban rendesen Csanádon, a zomboly-pankotai Egerben, a köleséri pedig Váradon tartózkodott s így a nagyszámú plébániák betöltésére valószínűleg nem is magában a megyében nevelték a papokat.

A XII. század közepétől kezdve azonban kétségtelenül magában a vármegyében, Aradon is volt már *deák-iskola*, mert hiszen ez egyetlen káptalan mellől sem hiányzott. Az iskola élén, mint mindenütt, az olvasó-kanonok állott, s mellette kivált az éneklő-kanonoknak volt fontos feladata. Az első lectorok neveivel csak a XIII. században találkozunk; így *Istvánéval* 1247-ben, *Fülöpével* 1267-ben. A cantorok közül először *Pált* említik 1269-ből. Utódaikat, mint általán az ú. n. mesterkanonokokat, az első aradi középiskola tanárainak kell tekintenünk, kik reggel nyelvtanra, délben szónoklatra és gondolkodásra, délután pedig latin szavalásra tanították a papnövéndékeket s talán más, önként vállalkozókat. Hetenkint egyszer rendesen zene-órákat is adtak. A növendékpapok közül névszerént csak kettőt ismerünk; ezek *Jakab* és *Miklós*, 1330-ból¹⁾. A karbeli pap (sacerdos chori), milyen pl. *Fános* 1331-ben²⁾, valószínűleg a lectorok és cantorok helyettesítője volt.

Az aradi *káptalani iskola* egyébként jelentéktelen lehetett, mert hiszen plébánosok nevelésére alig nyílhatott alkalma, ez a püspökségek káptalanainak feladata lévén. Az aradi káptalan fennállása óta ismert 162 kanonok közt sokan mint lectorok, custosok és cantorok is viselték a

1) *Hazai-okl.* 307. és *Zichy-okm.* I. 336. — 2) *Zichy-okm.* I. 375.

Johannes de Hungaria
 Regni Hungarie Subdicator
 Michael Rikaj de Hongry
 Regni Hungarie Subdicator
 Elizabeth
 Mathias Rex Ladislaus de Hungaria
 Johanes Comes
 de Namspa
 Georgius de Gra. Patus Francisz Zuj
 de Cfo. mar. J
 spotas e dominus albony.

Francisz de Vasasthy
 manu Jra

Johannes Comes 2 maynoda J manu Jra
 Stephanus de Bathor Comes Jmanu Jra
 Jandreas de Bathor petrus de Jperin manu
 manu Jra

Ioan: Lippius. J
 Weppimien J
 Johannes de Bathor
 Manu Jra. J

«mester» czímet s így kétségkívül főbb iskolákat is látogattak, kik a tanultság terjesztésére sokat tehettek. Ilyen *Bessenyődy* Ferencz mester, lector (1510.), *Bodonyi* Mihály mester, lector (1441.), *Ferencz* mester, a Szent-Mihály-kápolna rectora (1421—1439.), *György* mester, cantor, majd lector (1335—1398.), *István* mester, custos (1438—1448.), *Jakab* mester, lector (1359.), *Kenderessy* Pál mester, lector (1500—1522.), *Orody* Pál mester, lector (1491.), *Somlyay* László mester, lector (1481—89.), *Somlyay* Mihály mester, lector (1489—1491.), *Toronyi* Kelemen lector, az egyházjog doctora (1495—6.), *Vitus* mester, cantor, majd lector, (1420—1426.) stb.

A nagyszámú apátságok és kolostorok szintén terjesztették az írás és olvasás mesterségét; s több, mint valószínű, hogy minden ily helyen s hogy a legtöbb plébánián fennállott a *népiskolák* egy neme. Hiszen a tanítással különösen foglalkozó benedek- és ágoston-rendűeknek több társasházuk volt e vidéken. Bulcs, Bizere, Pankota benedekrendi apátság, Dienesmonostora ágostonrendi prépostság lévén, iskola nélkül sem maradhatott. 1325-ben Károly-Róbert Lippán letelepítvén a minoritákat, ezzel az iskolaügynek is újabb lendületet adott. A XVI. század elején Lippán latin iskolájuk volt a minoritáknak¹⁾ s itt tanult szegedi *Kzs* István is, utóbb e vidék reformatora. A lippai iskoláról alább (464. l.) lesz szó.

De nem minden ifjú érte be azzal a kiképeztetéssel, a mit itthon, vagy Csanád, Eger s Nagyvárad középiskoláján, esetleg Veszprém, vagy, az Anjouk korán túl, Pécs, Buda és Pozsony főiskoláján nyerhetett. Néhanyan és pedig világi urak is, a külföld egyetemeit szintén fölkeresték. 1175-ben 3 más magyar papnövendékkal együtt *Párisban* tanult a kétségkívül zarándmegyei *Bethlen* nevezetű ifjú. Szülei gazdag ajándékok küldése által kötelezték le iránta a monostor szerzeteseit; két selyem misemondó ruhát, egy kehely készítéséhez elegendő aranyat és ezüstöt s az épülőfélben levő monostorhoz való kövek hordására egy fejer lovat küldvén. Az ifjú azonban még ez évben elhúnyt s a tournayi püspök, valószínűleg az egyetem rectora, mind III. Béla királyt, mind a szülőket értesítette, hogy utána adósság nem maradt²⁾. — Rokona lehetett Apa comes egyik fia, *Gergely*, ki a hódtavi harcban tűnt ki s kit 1284-ben mint mestert, azaz mint főiskolát végzett egyént említ Izabella királyné, ki őt Varsándal ajándékozta meg³⁾. 1291—4-ben *Apáthy* (?) Miklós aradi prépost Mária királyné segítségével a *nápolyi* egyetemet látogatta. Pénzzel segítette őt a királyné már júl. 8. s aug. 31. a részére szükséges gyógyszereket is kifizette⁴⁾. A prépost két év mulva mint az egyházjog doctora II. Károly szicíliai király menedéklevelével ellátva tért vissza Aradra⁵⁾. 1318. *Leel*

¹⁾ *Haan*, Békésm. tört. évk. III. 115. — ²⁾ *Fejér*, II. 189. és VII. 4., 63. — ³⁾ *Fejér*, V. 3., 215. — ⁴⁾ *Óváry*, Regesták (Tört. Tár, 1888., 453.) — ⁵⁾ Dipl. Eml. az Anjoukorról, I. 93., 97., 113.

mester, ki a Becse-Gregorok közül származott, visszakapta Dienesmonostorát¹⁾; 1335. szept. 20., Kerekegyházy László mestert, a székelyek grófját, Gall mestert, kit egyúttal litteratusnak ír, és Sinka mestert, Solymosvár várnagyát, mint aradmegyei birtokost, egyszerre említi két oklevél²⁾). 1383. a *prágai* egyetem jogi karában más két magyarral együtt tanult Miklós pankotai apát³⁾). 1388. *Széchenyi* Frank mester egyúttal aradi földesúr volt⁴⁾). A következő évben az aradi Györgytelekét testvérével, Simon *mesterrel* egyszerre kapta⁵⁾). 1412. okt. 18. *Soklói* Miklós mester mint királyképe vett részt a szentgyörgyi, görhei stb. beigtatáson⁶⁾). 1464-ben Berendi *Baky* Gáspár, utóbb szepesi prépost, a *bolognai* egyetemen nyerte kiképzését⁷⁾ s ott taníttatta utóbb unokaöccsét, *Baky* Barabás váradi kanonokot is⁸⁾). A többi példát talán mellőzhetem.

A mester, vagy, teljes czímén, a szabad művészetek mestere, az egyetemek bölcsészeti karán nyert akadémiai rangot s az e fokozatot nyert egyénnek joga volt a szabad művészetek tanítására; ők készítettek tehát elő a szaktanulmányokra. Természetes, hogy az aradi nemes urak ezt a szerzett jogot nem vették igénybe. Legfeljebb talán a mesterkanonokok, kik Aradon is találtak alkalmat az iskolai ösmeretek terjesztésére.

Az a lendület, melyet Mátyás király idejében nyert a közélet, gyakoribbá tette a *külföld egyetemeinek látogatását*.

A *bécsi* egyetemen a «*scholares nobilium status tenentes infra baronatum*» között találjuk Bécsben 1500-ban *Eiheley* Mihályt, *Thasy* Ferenczet; 1506-ban *Suri Ségi* Jánost; 1512-ben *Mesztegnyi Szerecsen* Jánost; a »*scholares sub nobilium statibus non comprehensi*« közt 1500-ban *Lippay* Tamást, 1503. *Szentkirályi* Tamást (ki 1506. borostyánkoszorút nyert), 1515. *Kisjeney* Bernátot, 1522. *Pankotay* Andrást, *Bélaváry* Mihályt és *Panaszy* Ferenczet; 1524. *Csuray* Mihályt, *Kutasy* Andrást, *Feltóihy* Albertet és *Kereky* Istvánt, a mi eléggé bizonyítja, hogy ifjainkban már a reformatio előtt is meg volt a tanulás vágya.

A *bolognai* egyetemen tanult a század elején *Keserű* Mihály aradi birtokos és utóbb boszniai püspök; 1526-ban *Pakasy* Farkas, 1556. *Basarági Vid* János.

A *krakói* egyetemen járt 1492. *Lippay* Ferencz és *Barabás*, 1493-ban *Lippay* Tóbiás, 1494-ben *Lippay* Ferencz, *Váry* András és *Alathkay* Ambrus, ki ott is lett borostyánkoszorús. 1508-ban ott tanult *Lippay* Ferencz és *Baky* János, 1511-ben *Gerlai Abrahámfy* János főesperes, 1513-ban *Borosjeney* Lőrincz, 1516-ban *Bélaváry* János és *Makófalvay* Imre, 1525-ben *Szászy* Miklós, 1536-ban *Pankotai Vér* Ferencz kanonok.

1) *Zichy-okm.* II. 131—2. — 2) *Hazai okl.* 207. és leleszi lt. Metal. divers. cottuum Zarand et Arad, I. (Csánki D. szíves közlése.) — 3) *Budapesti Szemle*, XLV., 462. — 4) *Pesty*, A szörényi hátság, I. 266. — 5) *Dl.* 7539. — 6) *Dl.* 9941. — 7) *Katona*, XV. 464. *Wagner*, *Analecta Scepusia*, III. 69. — 8) *Bunyitay*, II. 166.

Lipcsén 1539. *Faksics* János.

Páduában 1556. körül Basarági *Vid* János, utóbb IV. Pál pápa udvari orvosa képviselte Arad tanuló ifjúságát.

Wittembergben, Luther és Melanchton hallgatására, Aradvármegyéből először is *Fellaky* Péter jelentkezett 1535-ben. Őt követte 1538. *Kisserjényi* János, 1544. szept. 26. *Lippay* Kristóf, 1545. márczius 21. *Feltóti* Albert, 1550. Basarági *Vid* János, 1558. Pankotay István, 1568. Lippay Péter, 1572. *Toronyi* Péter, 1577. *Pankotay* András és bizonyosan mások is, kiknek származása helyét az egyetem anyakönyveiből meg nem határozhatjuk¹⁾.

Az ifjak egy része valamely tekintélyes úr költségén tanult. Így Basarági *Vid* Jánost, ki Európának nagyobb részét bejárta, *Perényi* Gábor taníttatta. A hazában s a külföldön több ifjat taníttatott *Faksics* Péterné és *Petrovics* Péter is. De nemcsak a reformatio emberei pártolták a tanulni vágyó ifjakat. 1563-ban nemes Vas Ferencz halálával a király Alatkát, a kítűnő humanista, *Oláh* Miklós érsek közbenjárására, nemes *Csányi* Bernátnak, fővényesi *Gaal* Istvánnak és *Dubniczky* Mihály deáknak ajándékozta. Csányi azonban a reá eső részt moróczi *Mernyey*, máskép *Neszey* Jánosnak engedte át, mivel őt, atyja halála után, ez a *Mernyey* neveltette, ő járatta iskolába s juttatta be *Oláh* Miklós udvarába²⁾.

A reformatio részént készen találta és csak átalakította, részént ekkor alapította a vidék néhány középiskoláját, Gyulát, Békést, Csanádot, Temesvárt és Lippát. *Gyulán* mindjárt a vallásújítás kezdetén keletkezett iskola, melyet azután részént a környék urainak bőkezűsége, részént tanárainak (*Gálszécsy* István, *Sztáray* Mihály, *Sibolthy* Demeter, Sz. Kis István s talán maga *Dévai* Biró Mátyás) hírneve is csakhamar tekintélyhez juttatott. Az arad-zarándiak közül itt tanult pl. Basarági *Vid* János, *Feltóti* Albert, *Lippay* Kristóf stb³⁾); *Csanádnak*, a gymnasium rövid fennállása idején, fő díszje *Szegedi* Kis István volt⁴⁾); *Temesvár* iskolájának igazgatójául *Petrovics* Péter 1548-ban szintén *Szegedi* Kis Istvánt hitta meg, kinek azonban, pár év múlva, a török elfoglalván a várost, ismét vándorbotot kellett ragadnia⁴⁾), hogy azután rövid időre *Békés* deák iskolájában pihenje ki fáradalmait.

Legkétségesebb Aradvármegye középiskolájának, *Lippának* sorsa. *Lippán*, a mohácsi vész után, úgy látszik, nem is egy, hanem két középiskola volt. A minoriták ugyanis, kiknek gymnasiumáról már találtunk adatot, háborítatlanul maradtak kolostorukban egészen 1551-ig, midőn a török a várost elfoglalta. Valami nagy hatással aligha voltak a közműveltségre; mert hiszen pl. 1516. nov. 14. a csanádi káptalan küldöttének, *Pókaházy*

1) Főforrás *Frankltól*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században, 195—320. — 2) *Knausz*, Egy. M. Encycl. II. 467. — 3) Története: *Rácz*, Záránd, 39—43. — 4) *U.-o.*, 43—47. — 5) *U.-o.*, 47—49.

Orbán mester krassói főesperesnek a betűket nem ösmerő Kovács Péter lippai bírósága s az egész elöljáróság előtt felolvasni kényszerült II. Lajos király egy parancsát¹⁾. Pedig a lippai minorita konvent élén 1526—1551. oly kitűnő guardián állott, mint *Lippay* Ferencz²⁾, ki tanulmányait a krakói egyetemen fejezte be s ki szerzett ösmereteit semmiesetre sem hevertette paragon. Tanítványai közé tartozott Szegedi *Kiss* István, ki már tanuló éveiben régi magyar énekek gyűjtésével foglalkozott; másrészt azonban nagy örömmel tanulta a grammatikát s a remekírókból vett idézetek megértelték benne a classica-philológiára való hajlamot. Másfél évtized múlva már ennek magántanára volt a krakói egyetemen, épen akkor, midőn — meg nem bízható adat szerint — a lippai protestáns iskolában említik tanárul³⁾. — János király, ki igazi hálával fogadta a lippaiaknak 1528-ban személye iránt tanúsított hűségét, 1529-ben, éppen akkortájt tette szabad királyi várossá Lippát, midőn a protestantismus ellen is erélyes rendeletet adott ki. Ő alatta semmiesetre sem szűnt meg a minoriták iskolája s nem szűnt meg a halálát követő első években sem; mi képzelhetetlen is oly városban, hol János király, majd Izabella udvara gyakran tartózkodott s hol a szomszéd Zarándmegye pankotai protestánsait üldöző Martinuzzi György váradi püspök sokszor megfordult. Maga Petrovics Péter 1522—1541. lévén lippai várparancsnok, terjesztette ugyan e városban Luther tanait, de nem alapított ott külön főiskolát. Az az adat is, a mit erre nézve felhoznak, csak annyit mond, hogy «a lippai lakosok a maguk iskolájából és a maguk fiai közül *Lippay* Kristófot 1544-ben theológiát tanulni a wittenbergi akadémiába küldötték»⁴⁾ és csupán azon alapúl, hogy ez évben a wittenbergi theologusok közt egy *Lippay* Kristóf nevű is volt. Ebből merész képzeleterő sem hozhatja ki, hogy ez ifjú egy lippai prot. főiskolából került oda. Kétségtelen, hogy Lippán, de a minoritáknál, név-és talán vérrokona, *Lippay* Ferencz, esetleg már Szegedy Ferencz vezetése alatt végezte középiskolai tanulmányait, mint mindazok, kik Lippáról 1551. előtt mentek külföldi egyetemekre. A protestánsok nem nézték jó szemmel a minoritákat s guardiánjukat, Szegedy Ferenczet be is vádolták a győztes török vezér, Ulemán előtt, hogy kincseket rejteget; iskolájuknak azonban nem állíhattak versenytársat. Petrovics csak akkor volt Lippa kapitánya, midőn ott még túlnyomóan katolikus irány uralkodott; s a

¹⁾ *Knaus*, Magy. Tört. Tár, 1863. XII. 86. Ellenben 1544-ben a 12 esküdt közt 3 »literatus«-t említnek. (Újhelyi-lt. fasc. 3. nro 1. és 13.) — ²⁾ Újhelyi-lt., fasc. 3., nro 15. (Dr. *Komáromy* szívességéből). — ³⁾ *Czvittinger*, Specimen Hung. literatae, 365. — Utána *Frankl*, Hazai és külf. isk. 121., *Oltványi*, 127., *Rácz*, 38., a nélkül, hogy megbízható forrást idéznének. Sz. *Kiss* István életirója, *Haan* (Békesm. tört. évk. III. 117.) szerint a tudós reformator 1537—1544. a krakói egyetemen tanult s ott utóbb mint magántanár, a classica-philológiával foglalkozott. Nem állhat meg tehát *Rácz* Károly föltevése (39. l.), hogy 1538—1542. tanárkodott Lippán. *Haan* szerint egyáltalán sohasem is működött ottan. — ⁴⁾ *Buday*, Magyarorsz. hist. (3. kiadás). II. 88.

gondolt is prot. főiskola alapítására, ezt már csupán mint Délmagyarország főkapitánya, Temesvárott valósíthatta meg. Az pedig csak föltevés, hogy oly nagy szellem, mint Dévai *Bíró* Mátyás (1547—1551.), lippai prédikátor volt. Ha az volt, kétségkívül sok hívőt, sok követőt szerzett az új hitnek és sok későbbi prédikátor lelkesedett tanításain. Ez azonban még távolról sem jelenti azt, hogy a minoritákéval szemben prot. közép-, vagy éppen főiskola lett volna Lippán.

Jobbadán főiskolát végzett férfiak voltak azon aradi prépostok, kik mint *királyi kancellárok* szerepeltek. III. Béla tudvalevőleg 1181-ben rendelte el, hogy minden ügyet írásban kell a király elé betérjeszteni. A kancellártól, mint a királyi iroda vezetőjétől, kiváló jogi és nyelvismereteket követeltek; s valóban, a kancellár a stilus curialis megalapítója, egyúttal az írásművek külső alakjának szabályozója.

Az aradi prépostok közül először (1205—1206.) *Gottfried* viselte e méltóságot¹⁾, ki okirataiban abban találta a királyi hatalom feladatát, hogy a fejedelem Isten kegyelméből örökölvén az országot, már azzal is tartozik hódolni a folytonosságnak, hogy elődeit minden elhatározásában kövesse²⁾. A mennyei trón ura ugyan — mondja máshol —, mint minden jónak ajándékozója, látszólag a maga részére tartja fenn a jutalmazásokat; hinnünk kell azonban, hogy helytartója (a király) is jutalmazhat, s hogy — az isteni hatalom földi szolgálója lévén — jutalomra érdemes alattvalóit javak osztogatásával kell gyarapítnia³⁾. — 1224-ben *István* prépost⁴⁾, két év múlva *Albert*⁵⁾, s 1263—1264. és 1268—1272. a mindannyinál nagyobb *Benedek* mester volt V. István egyik kancellárja⁶⁾. Az ő irálya is a királyok bőkezűségének magasztalásában használja a legtöbb szóvirágot. «Szükséges, — ugymond, — hogy a király méltó jutalmakkal örvendeztesse meg a neki híven és igazán szolgálókat s hogy igazságosan, de egyúttal bőkezűen mérje dicséretesen szolgáló alattvalói hűségének jutalmát.» «Az alattvalók hűsége és érdeme nem méltatlanul ösztönzi a királyi felséget a maga kegyelmének alattvalói iránt való bővebb gyakorlására; mert ekként mintegy felszólítják híveiket, hogy, az adott példához képest, a kegyelem elnyerése után annál inkább vágyakozzanak.» «A király annyi más gondja közt nem a legkisebb, hogy alattvalóinak hasznát növelje s hogy érdemeiket gazdag ajándékokkal viszonozza.» «A király kegyelmének ugyan bőkezűnek kell lennie mindenki iránt, azokat azonban, kiknek dicséretes derekasságáról jó- és balsorsban egyaránt meggyőződtek, mégis kiválóan kell részesíteniök ajándékaikban és kedvezéseikben, hogy a jutalmazottak példája másokat is annál inkább édesgessen hű szolgálatokra.» Ennek csak változata egy másik elve. »Nagy jóindulattal méltányolja a király mindenkinek, de legkivált azoknak tetteit, kiket nemességök, előkelő állásuk, jámbor erkölcsük, aczél hűségök és erélyök tesz érdemesebbekké; működésök és jellemzilarádságuk által ösztönöztetve, hálájának jeleiben részesíti őket, hogy példájok követésére másokat is serkentsen, s így mindenkorra gyümölcsöztesse a ragaszkodás erényét.» »A királyi kegyesség magasztossága, ha legnagyobb megfontolással a magasakról (égiekről) kell is gondoskodnia, nem hanyagolja el, könyörületesen könnyítvén terhein, az alacso-

1) *Fejér*, III. 1., 21. és 32.; III. 2., 465.; *Árpádk.* új okm. VI. 308. *Hazai* okmánytár VI. 7., VII. 3.; *Szászadok*, 1881., 224—5. — 2) *Árpádk.* új okm. XI. 300. Ennek változata *Hazai* okm. I. 3. — 3) *Hazai* okm. VI. 6. — 4) U.-o. IV., 12. és *Fejér*, III. 1., 458. — 5) *Theiner*, Monum. 72. *Fejér*, III. 2., 102., 140. — 6) *Fejér*, IV. 3., 153., 157., 164., 203., 471., 527.; V. 1., 26., 101., 156., 179. stb. *Árpádk.* új okm. IX. 67., 95., 286., 301., 393.; *Zichy-okm.* I. 21., 25. *Hazai okm.* V. 41., 44—5., 47.; VI. 117., 124., 175. — 178., 180., 182., 184. VII. 126. *Károlyi-cs.* okl. I. 6. — *Tud. Gyűjt.* 1833., II. 88. stb.

nyakat (földieket) sem, hogy a múlandókat méltányos határozattal intézze, az örökkévalókat pedig szerencsés módon jámbor ajándékok kövessék.«

Mindezen aphorismákból nemcsak a középkor gondolkozásmódjára, hanem íróik műveltségének fokára is következtethetünk. Valóban, az említett aradi prépostokat e vidék első, rhapsodikus állambölcselei közé számíthatnók; s ha jobbadán ugyanazon tétel változatait adják is, nem volna érdektelen, oklevelekben, a legünnepélyesebb módon nyilvánított gondolataikat rendszeresen összefoglalni. Mint kancellárok, az aradi prépostok csak a XIII. században működtek; azontúl oklevelekben, mint ilyenekkel, egyetlenegynek nevével sem találkozunk.

A politikai és jogi pályán működő világiak részben szintén főiskolákról kerültek ki. Így pl. mester volt Arad első ismert alispánja, *János*, László fia, 1344-ben; deák, vagyis literatus *Keszy* Balázs 1449—1453. Mint *ügyvédek* szerepeltek a XIII. században gyakran emlegetett *pristaldusok*, valamint *procuratorok*, kikről a 164. lapon, az igazságszolgáltatás rovatában volt szó, épp úgy, mint a *deákokról* és *literatus* emberekről, kiknek működés-köréről kétségben lehetünk ugyan, de az iránt nem, hogy iskolázott emberek voltak.

A káptalanok, konventek és megyék állítván ki a hiteles okiratokat, mindegyiknél kellett lennie írástudó embernek. *Miklós* aradi prépost (1292—1309.) s *Toronyi* Kelemen kanonok decretalium doctor, *Gyulay* Kálmán pankotai főesperes (1492.) juris utriusque doctor volt¹⁾. Másrészt sokan nem tudnak írni, olvasni a zászlósurak közül; így pl. *Báthory* országbíró, kinek mások által írt több levele kelt Siriben.

A *latin nyelv*, melyen a törvényt hozták s a közokiratokat kiállították, a deák iskolák mellett sem tudott mindenütt tért hódítani. Az aradi káptalan latin leveleiben elég gyakran mutatkoznak nyelv-, írás- és szórendi hibák és sokszor látszik, hogy magyarul gondolta azt, a mit latinul írt le. Hogy azonban magyarul is szerkesztett volna okiratokat, mint a hogy azt egy 1396. évi példából következtetik, bebizonyítani senki sem fogja²⁾. Ez a levél azonban kitűnő bizonyossága annak, hogy deáktalan nemes uraink ügyekeztek szóról szóra lefordíttatni okírataikat, hogy azok tartalmát pontosan ismerjék. Ösmeretes *Vér* Andrásnak XIV. századbeli magyar menedéklevele éppen e vidékről, mi szintén e tény mellett bizonyít. A káptalannak, mely maga is gyakran kiteszi, «vulgariter» mit jelent valamely deák szó, egyes tagjai, vagy az ú. n. deákok, mintegy mellékkeresetképen üzték az ilyen fordítást. Egymás közt az urak kétségtelenül magyarul leveleztek, a mennyiben t.-i. deákjaikat, vagyis titkáraikat és ügyvédeiket nem akarták igénybe venni. — Arad és Zaránd egyik leg-

1) Egri schematismus 1849-re. 15. — 2) Közölte P. *Nagy* László (Vetekedés stb., 117. l.), megbíráta *Horvát* István (Tud. Gyűjt. 1835., III. 106—7.) és *Karácsonyi*, (Emlékkönyv, 138—149.)

hatalmasabb földesura, *Hunyadi* János, ki mint kormányzó, valóban európai politikát űzött, gondoskodott ugyan, hogy külföldre küldött leveleit klaszikus latinsággal szerkesztszék titkárai, de maga csak fiaival együtt tanulta a latin nyelvet.

A megyegyűléseken magyarul folytak a tárgyalások s kétségkívül azokornak is meg voltak a maga *szónokai*. Ilyen lehetett Dóczy Imre és Dóczy Ferencz is, kik gyakran megjelentek Aradvármegye gyűlésein. Ez utóbbtól maradt reánk egy 1511. okt. 21. kelt magyar levél, mely Aradvármegyének *legrégebb magyar nyelvemléke*. Egész terjedelmében, mai helyesírással, így hangzik¹⁾:

»Én Ferencz Dóczy, adom emlékezetre, hogy én fogadtam adnia²⁾ nádrespán uramnak egy paplant ilyen ok alatt és szerzés alatt, hogy aminemű peri³⁾ én velem nagyon Dienesy Tamásnak, a váradi lectornak és az ő atyjafiainak, Zádorlaka és hozzájartartozó végygyel⁴⁾, ki⁵⁾ Zádorlaka most én kezemnél vagyok, azt ő kegyelme nádrespán uram vélok megszerzi és engemet én-akaratom szerint vélok megszerződttet, kiről⁶⁾ meg is fogadok⁷⁾ hitemre, hogy ha az én akaratom szerint ő kegyelme engemet vélok megszerződttet, a felülmondott paplant *Mendel* kezébe adom, ki most a zsidóknak előttök-járójuk⁸⁾; hol kedig⁹⁾ ő kegyelme az én akaratom szerint még nem szerzenéje¹⁰⁾ és engemet ő-vélok a felül megmondott peresekkel meg nem szerződttetne én-akaratom szerint, tehát¹¹⁾ ő kegyelmének semmivel ne tartozzam. Ki¹²⁾ levél költ tizenegyezer szűz napján, ezerötszáz tizenegy esztendőbe.«

Második régi nyelvemlékünk valószínűleg az aradi káptalan említett 1396. évi oklevelének magyar fordítása, mely János király idejében készülhetett¹³⁾. Összehasonlításul álljon itt ennek is szövege, szintén mai helyesírással:

»Üdvözítőnknek, Isten ő szent fiának testesülte után az 1396. esztendőbe jövének mihozzánk Morócz Estván, Mihály, János uramék, Bánvásáry Barbara, Nyék Sára, Ördöng Kata férjei és ő-kegyelmök osztályos atyjafiai, Nadaby Péter és Pélyös László ilyen beszéddel: A ti határföldtökről jövő Fejér-Kőrös vizitől és a lapos Pogány-jértől¹⁴⁾ a mi szántóföldink¹⁵⁾ előntetvén, kire nízvést a Csencse, Somos falvait engednék cserébe a mi Széplak, Csicsér, Mikelak és Szomaj porciónkért. Kire száz Szent László aranyai(t adnók) felibe való füzetés fejibe, vagy kedig, a szűk pénz mivótába¹⁶⁾ váltánók¹⁷⁾ Ödönfy Ábraám uramtól az ő becses marháit¹⁸⁾ és zálogos eszközeit, a mik többet jérnének¹⁹⁾ és bírná Isten hírvél azon javainkkal együtt« stb.

Ez oklevelek irálya és helyesírása egyaránt bizonyítja, hogy a közbeszédben széltére használt magyar nyelvet írásainkban is némi könnyedséggel tudták már alkalmazni a deákok. Másrészt némi fényt vetnek arra a tájszólásra is, melylyel az akkori aradi magyarság beszélt.

Már szent Gellért gondot fordított rá, hogy papjai magyarul tudjanak

1) Az eredeti helyesírással közli Hazai okl., 452. — 2) adnom. — 3) pere. — 4) völgygyel. — 5) mely. — 6) mire nézve. — 7) fogadom. — 8) elüljárója. — 9) ha pedig. — 10) szerzené. — 11) tehát, (akkor). — 12) mely. — 13) Ezt az is mutatja, hogy arab évszámot használ, mi csak II. Ulászló idejében jött nálunk divatba. — 14) értől. — 15) földünk. — 16) pénz mivoltában (mivolta miatt). — 17) váltánók. — 18) jószágait. — 19) érnének.

s az egész középkoron keresztül kétségkívül magyarul szóltak híveikhez a lelkipásztorok. A főesperesek, kanonokok és plébánosok közt csak igen elvétve akadunk egyre, kettőre, kinek tősgyökeres magyar voltát már neve is el nem árulná; lehetetlen tehát, hogy ezek *egyházi szónoklataikban* mellőzték volna őseik nyelvét. 1514-ben Brandenburi György udvari káplánja, Künisch, német létére is magyarul értekezett a solymosi őrséggel; 1516-ban egy csanádi kanonok a lippai bírák előtt magyarra fordította a király latin parancsát. 1528-ban Mihály, a sirii Mindszentek-kápolnájának papja, magyar szent beszédben buzdította híveit a János hirályhoz való hűségre s a szavai által nekibuzdult jobbágyok el is foglalták Világosvárat. S mennyire megkövetelte a temesvidéki kath. népség papjaitól a magyar szót, bizonyítja a temesváriaknak 1582-ben XIII. Gergely pápához intézett kérelme, melyben magyar papok és tanítók hiánya miatt panaszkodik¹⁾. A XVI. század derekán, midőn a hitújítás teljes erővel megindult, a reformátorok, pl. Szegedi *Kis* István, magyarul szóltak a néphez, hogy azt az új iránynak megnyerjék. S el lehet képzelni, hogy lelkesedésök magának a nyelvnek erejét és szépségét is fokozta s hogy szónoklataik főképp közvetlenségökkel hatottak.

A templomokban magyar énekek dicsőítették Istent²⁾ s az egyházas irányú népköltésnek néhány töredékét ösmerjük Pécska környékéről, ha nem mondhatjuk is, hogy e *Betlehem-játékok* szövege csakugyan Pécskán s nem valahol Hevesvármegyében keletkezett³⁾. Azonban biztos, hogy igazi *népdalok* és *históriás énekek* innen indultak körútjokra a hazában.

E népies versek költői az Árpádok idejében az *igriczek*, később, a XVI. században, a *deákok* voltak. Zarándban, Sámolykeszi vidékén már 1429-ben említve találjuk *Igreczverse* nevű földet s több, mint valószínű, hogy ez igriczek a zarándi vár udvarnokai közé tartoztak. Paulison Igrecznek, Pécskán ma is Igreczánnak hínak egy román családot; s ugyanazon vidéken fekszik a Kladovai-völgybe nyúló Valea Igrisolui. «Trombitának, sípnek és hegedűnek és bozfában alkotott igrecz-készségnek és a zsol-tárnak és dobnak szózatja és minden igrecz-készségnek nemzése»³⁾ e vidék magyar jellegét nem-kevésé erősíthették; s ha utóbb, a műveltség emelkedésének korában, hitelét veszttette is az «igreczbeszéd,» s ha nem maradtak is ránk alkotásai, kétségtelenül megérdemlik, hogy, mint a nép szellemének nyilatkozatait, figyelembevegyük. Az igreczség, úgy látszik, egy-egy családhoz volt kötve; 1475-ben Lippán egy *Lantos*, Pankotán pedig egy *Énekes* nevű jobbágy-család élt⁴⁾. A XVI. században Simánd nyomorékjai «maguknak *tulajdon nyelvet* koholtak, melyet kívülök senki

¹⁾ *Oltványi*, A csanádi püsp. megye birtokviszonyai. 129—130. — ²⁾ Már 1318. említi az aradi káptalan Jakabot, az egyház énekkarának tagját. (Anjouk. okm. I. 474.) —

³⁾ *Kálmány*, Koszorúk, I. 1—17., különösen a 15—16. — ⁴⁾ M. Nyelvtört. Szótár, I. 1558. — ⁵⁾ Dl. 16670.

sem ért s melyet *vakok nyelvének* neveznek. E csodálatos embereknek oly kiváltságaik voltak, melyek őket, minden, a *többi* magyarnál szokásos teher alól fölmentik s felszabadítják, hogy *kolduló-énekléssel* kereshessék élelmöket maguk s övéik számára országszerte¹⁾». Czigányok voltak-e, mint általában hiszik, vagy elkorcsosult igriczek, mint gyanítani szabad, — még feleletre vár; bizonyos ellenben, hogy kevés közük lehetett a Muzsákhöz. 1553-ban már a ráczokkal kellett megosztaniok a hegedűt (cziterát, vagy tamburát). Tinódi Sebestyén szerint²⁾

»Sok *hegedűs* vagyon itt Magyarországon,
Kármán Demeternél jobb nincs a rácz módban.
 Sokat csélcsap bégnék a Lippa várában,
 Azt állítja, érte esnék nagy gazdagságba.
 Az ő hegedűjét felhajtván, rángatja.
 Az Ulomán neki csúfságban fogadja:
 Minden ajándékkal őt meggazdagítja.
 — A fogadás hozza őtet nagy kóduásságra«.

Maga *Tinódi* Sebestyén szintén gyakran emlékezik Arad végvárairól azon verses krónikájában, melynek kinyomatása végett 1553-ban Erdélybe menvén, Lippát, Solymost és Tótváradját is útbaejtette³⁾ s viszonyaikkal jól megösmarkedett. Izabella királynénak 1551. óta «birodalma vala Lippába, Solymosba» s így Erdély históriájában gyakran kellett e vidékkel foglalkoznia a költőnek. Az 1549. évi simándi tanácskozás, Varkocs Tamás simándi hadgyűjtése 1550-ben, a Lippa és Solymos megadására Izabella királynétól ugyanakkor kiadott parancs csak csekély mellékesemény az első két részben. Fontosabb a III.-ban «az erős Lippának ő csodaromlása»⁴⁾, a IV.-ben

»Lippának erős vívása,
 Ulomán bék elszaladása,
 Tinódi Sebestyén írása,
 Kéri, minden megbocsássa«⁵⁾.

A «Szegedi Veszedelem»-ben leírja az aradi tanácskozást⁶⁾, Losonczy halálában Fellak bevételét⁷⁾; s elvéte azontúl is többször emlékezik aradi eseményekről, melyeknek elmondásában a történetíró is használhatja.

Jóval könnyelműbb hegedűs volt *Moldovai* Mihály deák, ki tréfát üzött saját vándorelétének nyomorúságaiból s ki egyetlen énekkel bejárta az egész országot.

»Ez éneket Molduvában
 Szerzék kéncses Kolozsvárban,
 Simándon, Egren, Tokajban,
 Vándor-útczában, szállóban«⁸⁾.

1) *Oláh, Hungaria (Bélnél)*, 93. — 2) *Szilády, Régi Magyar Költők Tára*, III. 43. és *Szilády jegyzete*, 408—9. — 3) U.-o. III., XXI. 1. — 4) U.-o. 38—41. — 5) U.-o. 43—52. — 6) U.-o. 62. — 7) U.-o. 75. — 8) *Századok*, 1882., 37. 1.

Ilyen históriás énekesek tarthatták fenn *Toronyi* Tamásnak Gyulán, Simádon stb. végzett hőstettei emlékezetét is; az elbeszélés ösmert alakja azonban csak századunk elejéről való¹⁾.

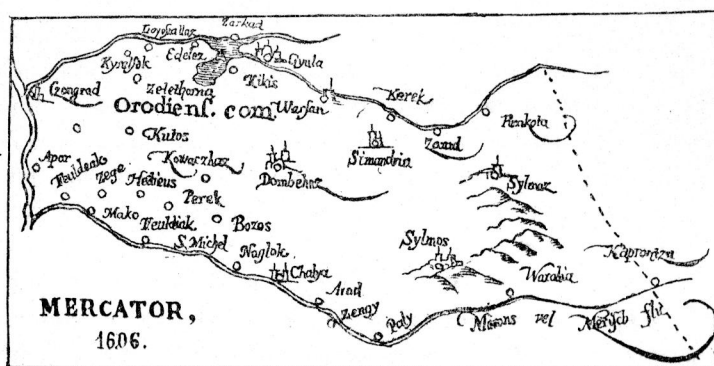
Az igriczek, regösök egyszerű énekei sok adatot szolgáltatottak a *történetírás* számára. Bármint tiltakozik ellene, senki sem merített bővebben e forrásból, mint *Béla király névtelen jegyzője*, ki — talán III., talán IV. Béla korában — bőven elmondja Arad és Zaránd területe meghódításának történetét is. Azt a föltevést²⁾, hogy a Névtelen aradi prépost volt, egyetlen adat sem igazolja; annál több bizonyítja, hogy nem volt ismeretlen e vidéken. Mint szemtanú, először a XIII. századbéli *Rogierius* váradi kanonok szolt a zarándi és aradi tájakról; Siralmas Énekében élénk színekkel ecseteli Zarándmegyén keresztül való bujdosását s a tatároknak főképp ott elkövetett kegyetlenkedéseit³⁾. A XIV. századbéli *Márk* szerzetes, ki 1358-ban több krónikából szerkesztette össze a bécsi képes krónikát, a szokottnál bővebben beszéli el az aradi gyűlés történetét s valószínű, hogy ez előadás ily terjedelemben a kir. kancelláriában szolgált aradi prépostok útján került a krónikákba. A többi följegyzés csak mellesleg szól Aradról; s mint szemtanúk, ismét csak a János király által aradi kanonoksággal kecsegtetett *Szerémy* György, *Oláh* Miklós, *Verancsics* s valamivel utóbb *Istvánfy* Miklós, *Szamosközy* István stb. irhattak róla.

Oláh Miklós nyitja meg a *geographiai* írók sorát. Hungáriájában aránylag pontos helyrajzot nyújt ugyan, de csodálatos adatokat szolgáltat, például Simándról. A *térképírás* terén még megelőzte őt *Lázár deák*, Bakocs Tamás esztergomi érsek egykori titkára, kinek Magyarországról készített térképe Apiani Péter ingolstadti matematikus átdolgozásában először 1528-ban, másodszer 1553-ban jelent meg⁴⁾. Hazánkat s vele megyénket két századon át jobbadán az ő térképe nyomán tüntették föl, csak a részletekben tértek el tőle. Így 1556-ban *Lazius* Farkas, kinek térképét főképp *Ortelius* híres könyve terjesztette el⁵⁾. Ennél függetlenebb *Münster* Sebestyén, kinek kozmographiája először 1544-ben jelent meg⁶⁾. *Mercator* (Kremer Gellért), a kartographia nagy reformátora, *Lazius* nyomán indult ugyan, de annyi önállósággal, hogy önmagát nevezhette szerzőül. Sajátságos, hogy ő a Fejér-Körös, Tisza, Maros és Erdély közt levő

¹⁾ A vitéz *Toronyi* Tamás. Írta *Vörös* Mihály. Első kiadása Szegeden, 1807. Grün Orbán betűivel. 8r., 64 lap. (*Széll* Farkas szíves közlése.) Most *Tatár* Péter elbeszélésében szerepel a ponyván. — ²⁾ *Kollár* hozta forgalomba azt a hitet, hogy a Névtelen Jegyző Péter aradi prépost volt IV. Béla alatt; *Fábián* szerint (I. 93—99.) valamely *Pál* lett volna ez a prépost, még III. Béla idejében. — ³⁾ 26., 34.—38. fejezet. — ⁴⁾ Gr. *Apponyi* Sándoré; egyetlen példány. Első hasonmása e könyv 62. lapján. — ⁵⁾ A 433. laphoz csatolt hasonmás *Ortelius* Theatrumának antwerpeni 1580. évi kiadásából van véve. — ⁶⁾ Későbbi közlendő vázlata az 1552. évi bázeli kiadásból való. E térkép czime: Landtafel des Ungerlandt, Polens, Reussen, Littaw, Walachey vnd Bulgarey. Ily nagy tért ölelvén föl, nem csoda, ha vidékünkkel oly mostohán bánik el. — *Münster* 24 kiadást ért.

részt határozottan Orodvármegyének nevezi, a mely tévedés utóbb a XVII. századbéli kartographusok némely munkájába is átment¹⁾. *Sambucus* (Zsamboky) János jobbadán csak Lazarus térképének kiigazítására szorítkozott Ortelius²⁾, Ens³⁾, Ramer⁴⁾ stb. nagyon elterjedt műveiben s annál többet ártott a földrajzi helyes ösmerek terjedésének, mentül nagyobb tekintélyben állott a műve.

Azt hinné ugyan az ember, hogy oly időben, midőn minden jog a birtokon alapúlt, a helyrajzi tájékozódás erős lehetett; ez azonban tényleg máskép volt. *Bonfini*⁵⁾ 56, *Falco* János, I. Miksa német király titkára 1491-ben 62-ből 46⁶⁾, *Heltay* 1571-ben⁷⁾ 53, — 1575-ben⁸⁾ 66, a Mossóczy-Sambucusféle Verböczy-kiadás 73 vármegyét ösmert⁹⁾, köztük Aradot is.

Aradvármegye térképe Mercatortól.

Határait azonban nagyon különbözőképen adták s e részben a legmeglepőbb tévedésekkel találkozunk¹⁰⁾, mint erről a megye határainak megjelölésénél (a 65. lapon) volt szó.

Utazásokra csak elvétve vállalkoztak a régi aradiak. Megösmertünk már azokkal, kiket katonai kötelesség, vagy a tudás vágya vitt külföldre. A Szentföldre, vagy a kereszteshadakkal, vagy egyéni buzgóságból, kétségkívül többen is vállalkoztak. Némelyek politikai küldetésben jártak. Európászerte terra incognita volt, Herberstein könyvének megjelenése előtt,

1) *Atlas sive cosmographicae meditationes*. Amsterdam. Első kiadása 1595-ből. Ösmerelem az 1606., 1619., 1630., 1638. és 1675. éveket. A könyvben levő facsimile az 1606. évi kiadás után készült. — 2) *Theatrum orbis terrarum*. 3. kiadás, Bécs, 1570. — 84. tábla. — 3) *Fama Austriaca*, 219. l. (1592.). — 4) *Kosmographia*. (1592.), 731. l. — 5) *Hist.* 1. tized, 1. könyv. — 6) *Pesty*, *Eltűnt vármegyék*, I. 18. — 7) *Verböczy* hármas könyvéhez írt bevezetésében Orod a 46. helyen. — 8) *Chronica*. Arad a 37. helyen. — 9) Csak 1696., 1740., 1751., 1779., 1822. és 1844. évi kiadásában. — 10) Ha Mercator nyugatfelé Szege dig terjeszti ki Arad határait, nem oly meglepő, mint mikor oly jeles tudós, mint *Pesty*, azt írta (*Eltűnt vármegyék*, I. 37.), hogy Csanád valaha Világosig terjedt, Arad pedig a torontáli Deszsig (I. 40.). Amott Fulgudusból (Fölgedős) csinált Fulgundust, vagyis Világost, emitt pedig a hegyaljai Deszket tévesztette össze a torontálival.

Oroszország. Magyarországra a III. Vasziljevics Iván által épen akkor felszabadított nagy birodalom belsejéből, az ő művének megjelenése előtt jó félszázaddal, már 1488-ban biztos tudósítást hozott *Iván deák*, Mátyás király követe.

»A te embered, Iván deák — írta volt a czár Mátyásnak — minálunk a német föld felé kéredzett és mi őt el is bocsátottuk és vele küldtük a magunk emberét (Kuzminski Fedeczet), hogy Lievlandon át a tengerig kísérje; és meghagytuk egy lievlandi németnek, hogy a te emberedet, Ivánt ültesse hajóra és a tengeren szállítsa Lübeckbe, vagy más helyre, a hová szándékozik a te embered, Iván. És hozzád a magunk emberét küldtük a te embereddel együtt ezen az úton, mert — a mint beszélük — a tenger mellett a mi közös ellenségünk, Kázmér lengyel király által elfoglalt földek vannak és a mi emberünknek a te embereddel együtt lehetetlen lett volna ezen az úton hozzád jutni. És midőn a te embered, Iván, azt mondta nekünk, hogy a mi emberünk vele együtt nem kelhet át ezen a földön, mi egyenesen Mengiliráj krími czárhoz és Voloszk vajdához akartuk emberedet bocsátni és a mi emberünket is vele együtt küldeni; de azon időben az út nem volt biztos; és a te embered nem akarta bevárni, hogy mi — az útra felkészítve — a mi emberünket vele együtt küldjük hozzád«¹⁾.

Iván deákkal utóbb 1508-ban mint a Jaksicsok basarági gazdatisztjével találkozunk, midőn fegyvereseivel az aradi káptalan egy jobbágyának juhait Nagylakra hajttatta; 1511-ben pedig Iratoson fosztatta ki a káptalan egy másik jobbágyát, miért is a királynak 1511. decz. 3. kelt rendeletére a csanádi káptalan 1512-ben vizsgálatot tartott ellene²⁾. Mint a szerb Jaksics Péternek a szláv nyelvekben jártas embere jutott e küldetéshez, melynek körülményeit és szereplőit csak az újabb időkben ösmerhettük meg. — Nem kevesebb vesződséggel járt *Baky* Pál követsége sem, melyet, Petrovics Péter megbízásából, 1554-ben intézett a török szultánhoz, kit Kis-Ázsiába is követett.

Az aradi prépostok közül *Albert* 1226-ban Rómában, 1241-ben Ausztriában, *Apáti* Miklós 1291—4-ben Nápolyban, *Emödy* Pál 1446. Rómában is megfordult s valószínű, hogy időnkint az alsó papságból is elzarándokoltak egyesek Rómába. Tömegesebb lett e zarándoklás a XV. század második felében. 1493. *Szilveszter* lippai pap vezetése alatt Lippai *Bocskay* Tamás özvegye, Katalin s Iregdi *Pathócsy* János és neje, Borbála; 1495-ben *Váraskeszy* Péter és Gergely nejeikkel; 1497-ben *Mátyás* lippai plébános, *Mihály*, a lippai oltár igazgatója s *Balázs*, sz. Mihály őrangyal lippai kápolnájának igazgatója; 1499-ben *Lukács* zarándi plébános, 1500-ban *Felbekényi* Mihály s neje, 1501-ben pedig *Mátyás* pankotai pap, anyja s testvérei (János és neje s Ágota) ájtataskodott az örökvárosban³⁾.

Lehetetlen, hogy észre nem vették volna ott az eszmékben és a világnézetben beállott új irányt s hogy a renaissance semmikép sem hatott volna reájok. Csibarti *Keserű* Mihály, utóbb bosniai püspök, ki 1519-ben

¹⁾ Oroszból fordította *Géresy* (Századok, 1879., 239—249. lap), elmondván Iván deák moszkvai követségének egész történetét. — ²⁾ Az erdélyi mnzeumban. Tört. Tár 1890.—338. — ³⁾ *Monum. Vaticana*, I. sor. V. köt. 22., 42., 43., 64., 67., 73. és 135. l.

Dóczy Ferenczcel közösen kapta Csályay László aradmegyei javait, már 1512-ben megérdemelte Beroald Fülöp bolognai tanár magasztalását, mivel görögből latinra fordította Isokrates két beszédét s Bolognában kinyomtatván, az egyiket Ulászló királynak, a másikat pedig György pécsi püspöknek ajánlotta¹⁾. *Lisztly* János, egy szebeni polgár fia, ki a nagy humanista, Oláh Miklós közbenjárására csak 1554. nyert nemességet és számos birtokot Aradmegyében, érdekesen írta le Miksa királynak 1563. évi koronáztatását s nagy része volt abban, hogy Janus Pannonius versei megjelenhettek. A mellett azonban a magyar nyelvet sem hanyagolta el.

Magyarúl szóltak a reformatio nagyjai is a közönséghez. Szegedi *Kis* István állítólag már 1530. összegyűjtötte a Kova Áron által összeírt törtéias énekeket, melyeknek hitelessége azonban nagyon is kétséges²⁾. — Kétségtelenebb Dévai *Bíró* Mátyás irodalmi érdeme; mert 1549-ben, tehát éppen lippai állítólagos papsága idején adta volt ki Krakóban magyar nyelven az első *nyelvtani* művet, tudniillik «az igaz írás módjáról való tudomány»-t³⁾. Épp így elkallódtak a boldogúttaknak az utolsó-ítélet előtt való életéről és a tízparancsolatról írt művei is, melyeket még Lippára-jövetele előtt (1537—1544.) adott ki. Nem ösmerjük többé a dombegyházi születésű Basarági *Vid* János művét sem, melyet 1571-ben «a keresztyéni vallás ágazatinak rövid summája» cízzel adott ki. Maga Szegedi *Kis* István, ez egykori lippai tanuló, számos theologiai művet írt s mivel a buzgó reformátor fölváltva Gyulán, Békésen, Csanádon, Makón és Temesvárott huzamosabban tartózkodott, valószínű, hogy könyvei el is terjedtek Arad- és Zarándmegyékben. *Ozoray* Imre és *Gálszécsy* István, kiknek reformatori buzgalma szintén érintette Zarándvármegyét, könyveik által hasonlóképen hatottak a kedélyek átalakítására s már a XVI. század harmadik tizedében figyelmet keltettek; e vidék írói közé azonban nem sorozhatjuk őket. A katolikus irányú aradi írók közül egyetlenegy sem nevezhetek meg⁴⁾.

1) *Horányi*, Nova Memoria, 645. — 2) Régi Magyar Énekek. Kiadta *Somogyi* Antal. Budapest, 1873. Ösmertetem az Athenaeumban, 1873. IV., 3314—19. I. — 3) *Szabó*, Régi Magyar Könyvtár, 10. I. Volt a műnek régibb, talán 1538-ból való kiadása is, mely azonban nem maradt reánk. — 4) *Monoszlay* Andrást *Rácz* Károly (Alföld, 1882. 119. sz.) aradi kanonoknak mondja, ki mint híres kath. író és veszprémi püspök húnyt volna el. Azt írja, azonban forrást nem idéz, hogy M. 1515-ben született; de akkor ennek hét éves korában már aradi kanonoknak kellett volna lennie, mert M. nem — mint ő hiszi — 1539-ben, hanem már 1522. márcz. 22. helyet foglalt az aradi kanonokok közt. (Gyulafejérv. kápt. It. Cista Marm. fasc. 4. nro 32.) s 1548-ig szerepelt ottan. Az író Monoszlay bizonyosan rokona volt ugyan, de az ő utolsó említése után csak 4 évvel, 1552-ben, s nem Monozlón (mint *Rácz* írja), hanem Nagyváradon született, hová a család a Dunántúlról a »de genere Monozlo« származott Lodomér nagyhírű váradi püspök, majd esztergomi érsek idejében ágazott el. Pozsonyban, a főtemplom föltárának jobb oldalán magam is láttam sírkövét, mely szerint M. András veszprémi püspök és pozsonyi prépost 1601. decz. 11. húnyt el »anno aetatis suae 49«; holott, ha 1522. aradi kanonok volt, mintegy 110 évesnek kell vala lennie. Életrajzát l. *Danielik*, Magyar Írók, II. 207—211.

Az *orvosi tudományok* terén Basarági Vid János szerzett hírnevet. Jaksics Péter leányának, Annának költségén tanult a wittenbergi egyetemen, hol 25 éves korában (1554.) már doctor philosophiae lett. A nagy Melanchton tanácsára ezután az orvosi tudományokhoz fordult s már Wittenbergben annyira vitte, hogy órákat adhatott a fűvészetből. Melanchton ajánlatára új pártfogója, Perényi Gábor, Olaszországba küldte orvosi ösmereiteinek tökéletesítésére; Paduában orvostudor lett s Rómában IV. Pál pápa udvarában is működött mint gyakorló orvos. 1560. tért vissza hazájába, hol eleinte Perényi Gábor udv. orvosa, majd ref. lelkész és sárospataki lelkész lett¹⁾. E városban húnyt el 1575. ápr. 7. E szakba vágó művei: 1) De remediis pestis prophylacticis és 2) Magyar chirurgia, azaz a seb gyógyításának mesterségéről írt négy könyve. Ez utóbbi azonban kéziratban maradt. Maga a gyógyítás a középkor második felében Arad megyében talán még alacsonyabb fokon állott, mint másutt. *Ottmár*, állítólag aradi comes, 1114-ben iszonyodva látta, mily tapaszt alkalmaztak királya, Kálmán fejére. Otthon valószínűleg babonasággal, ráolvasással, kuruzslással gyógyították a népet; noha egyes bajokon, mint mindig és mindenütt, tudott az segíteni magán. A ki tehette, külföldre, Olaszországba menekült, hogy baját gyógyíthassa. 1292. aug. 31. Nápolyban a beteg *Miklós* aradi prépost részére rendelt orvosságokat Mária nápolyi királyné fizette ki. 1499-ben Nagylucsei *Dóczy* Ferencz, mint II. Ulászlónak egy Aradvármegyéhez intézett leveléből kitűnik, egészsége helyreállítása végett külföldön időzött³⁾. Rómában a Szentlélekről nevezett kórházmegyelítő társulatnak Arad- és Zarándmegyéből 1446—1501. közt 22 tagja volt; ezek közt Emödy Pál aradi prépost (1446. okt. 19.) negyedik volt a világ minden részéből odaözönlő beíratkozók közt⁴⁾. Eszöke jutott-e a külföldről hazatérőknek, hogy hasonló emberbaráti intézeteket itthon is alapítsanak?⁵⁾ Aradban és Zarándban nem volt városi élet; magát Lippát is, mely különben 1529-ben Budához hasonló szabadalmakat nyert, vagy Aradot, melyet olykor civitasnak neveztek, csak népesebb mezővárosnak tekinthetjük. Ez a fő oka, hogy e vidéken a szellemi műveltség mélyebb gyökereket nem vert. Aradnak, Lippának, Pankotának és Simándnak voltak civisei; de hiányzott az a polgárság, melyet hazánknak főképp felvidéki városaiban találunk s mely fejlett intelligentiájával hosszabb töprengés nélkül fogadott el minden czélszerű újítást. Aradban a tanult emberek jobbadán zárt köröknek, egyes uraságoknak szolgáltak s nem-igen hatottak magára a közönségre. S hiányzott a renaissanceot bevezető nagy találmánynak, az író és olvasót egymáshoz közelebb hozó nyomdának áldása is. Arad- és Zarándmegyében az első nyomda csak a XIX-ik század elején kezdett

1) Életr. u.-o., 15—17. és Sárospataki Füzetek, 1864., 223. — 2) Anjoukori okm. I. 93., 97—8. Tört. Tár, 1888., 453. 3) — Dl. 20854. — 4) Monum. Vat. I. 5., 1—135. I. 2) Lippának 1536. tényleg volt »ispotály«-a. *Újhelyi*-lt., XI., 23.

működni!). Nem csoda, ha e vidék, melynek negyedfél századon át kellett nélkülöznie a sajtót s mely csak másodkézből vehette annak termékeit, csupán jelentéktelen helyre tarthat számot a magyar irodalomtörténetben.

¹⁾ *Jókai Mór* (Magyarhon szépségei, 2. kiadás, 45—6. l.) szerint »Mátyás királyunk idejében az ország négy (!) könyvnyomdája közül az egyik Világosvárott volt; a miből sejthetni, hogy ott kellett a hazai tudományok egyik menhelyének lenni. A török világban eltűnt a nyomda.« *Fábián* (I. 189. l.) és *Rácz* (50—57. l.) ellenben azt állítja, hogy épen a török időkben, 1582-ben működött ott egy sajtó. Ezt azon adatra alapítja, hogy *Beythe István* »Köröztyéni tudománynak rövid summája« című könyvét nyomtatta »*Világos-váratt* Manlius János.« (8r., 48 számozatlan levél), *Németi János* (Memoria typogr. Hung. 167—9.) hihetetlennek tartja, hogy Beythe, mint németújvári prédikátor, ugyanakkor, midőn — szintén 1582-ben — az úrvacsoráról, esketésről stb. írt másik művét ugyanazon betűkkel és ugyanolyan papírra, ugyanazon Manlius által Német-Újvárott (Gyzzing Városában) nyomatta ki, ezzel a török birtokában, az ország másik részében levő zarándi Világosvárba ment volna; holott pl. a közelfekvő Bécsben is található nyomdát. Szerénte Német-Újvárat magas fekvése miatt nevezte Világosvárnak Beythe. E véleményhez csatlakozott *Fabó András* (Beythe István életrajza, 44.), *Szabó Károly* (Régi Magyar Könyvtár, 103.) *Thury Etele* (Szabad Egyház, 1887. — 22. sz.), *Ballagi Aladár* (A magyar nyomdászat, 60. és 64. l.). Ez utóbbi szerint Német-Újvárnak, mint a prot. felvilágosodás erős várának épp úgy adhatták a Világosvár, mint Kazinczyék Kassának a Széphalom és Dicsfalom nevet. De mindannyian figyelmen kívül hagyják, hogy a XVI. században épült a ménfői hegyen Győrvárnak egyik elővára Világosvár (*Villányi Szaniszló*, Győrvár és város helyrajza, 54.), sőt hogy már az Árpádkorban erre a vidékre vonatkozik a »Comitatus de Világosvár« elnevezés. (Codex Patrius, III. 32. Századok, 1871., 307.) 1615-ben Breiner János győri várkapitány felhívására a megye ismét fölépítette, vagy talán csak kijavította a ménfői szőlőhegység legmagasb pontján Világosvárt, melynek helyén ma kereszt áll, honnan a stájer havasokra s a Kárpátokra gyönyörű kilátás nyílik. A nép a romok helyét ma is Világosvárnak nevezi. (*Fehér Ipoly*: Györmegye és város egyetemes leírása, 567. l.) Német-Újvár és Ménfő-Világosvár egy hatalom körében, egymástól csak 114 kilométerre, a zarándi Világosvár Német-Újvárhoz még légvonalban is három-annyi távolságban, a Dunán és Tiszán túl, a török kezében volt, a hová el nem ért a labancz Batthyány Boldizsár keze. Azt pedig, hogy Beythe ekkor is, 1582-ben ura mellett tartózkodott, bizonyítja, hogy Német-Újvárott (németül Güssingben) szintén ekkor nyomtatott egy másik könyvet s bizonyítja Clusiusnak (Rariorum aliquot Stirpium.... observatarum historia. Antwerpen, 1583.) reá s német-újvári tartózkodására vonatkozó nyilatkozata. (A Bécsben 1583. jan. 1. kelt előszóban). A török hódítás területén egyébiránt máshol sem volt nyomda. (*Ballagi*, 49.) Ezek szerint a zarándi Világosvár részére sem követelhetjük ezt e dicsőséget.

